

Մ Կ Ր Տ Ի Չ Պ Է Շ Ի Կ Թ Ա Շ Լ Ե Ա Ն

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ Պէշիկթաշեան 1839ին մտած է Մուրատեան վարժարանը՝ որ այն ատեն Փատուա էր հաստատուած։ Բայց Հ. Մինասեանի անձնական ազդեցութենէն, Պէշիկթաշեան կրած է նաեւ Մխիթարեան ընդհանուր

Մկրտիչ Պէշիկթաշեան

ներգործութիւնը, ոչ միայն կարգաւորով աւելն ինչ որ Մխիթարեանը հրատարակած էին մինչեւ այն ատեն, այլ և Փատուայի վարժարանէն ելլելէն յետոյ երեք ամիս մնալով վենետիկի վանքը, հաւանութեամբ Մխարանութեան որ անոր խոստմնալից տաղանդը գուշակած և համակրանքով ու խրախուսանքով պաշարած է։ Այդ պահուն Մխարանութեան գլուխը կը գտնուէր գրասէր, հմուտ ու ազնուարարոյ Սուքիաս Սումալ Սբրահայրը։ Պէշիկթաշեան իւրացեցած է ամէն ինչ որ կար գեղեցիկ՝ այդ միջավայրին մէջ՝ բուն սէր գեղարուեստի ու բարձր գրականութեան, յարում՝ դասական ճաշակին, պաշտում՝ զիւրազ-

նութեան, խանդոտ հայրենասիրութեան։ Պէշիկթաշեան կրած է վերջապէս «եւրոպական» բարքերու ուղղակի ազդեցութիւնը։ Ունեցած է, վարժարանին մէջ, իտալացի ուսուցիչներ. դպրոցէն դուրս անշուշտ ծանօթացած է իտալացիներու հետ, իտալական հանրային ու սոսկական կեանքի շատ մը գծերն անձամբ տեսած, ուսումնասիրած և խրացուցած է։ Ինքը՝ յայտնապէս՝ ի ծնէ օժտուած էր նուրբ խառնուածքով, փափուկ զգայնութեամբ. բայց որպէս զի այդ խառնուածքն ու այդ զգայնութիւնը իրենց ամբողջական զարգացումն ստանային, որպէս զի Պէշիկթաշեան դառնար ճշմարտապէս «եւրոպացած»։ Հայը որ եղաւ իր ամբողջ կեանքին ու գործունէութեան մէջ, անհրաժեշտ էր որ ուղղակի շփումն ունենար եւրոպական միջավայրին հետ։

Պէշիկթաշեան նկատած է զխաւերապէս այն շատ մեծ տեղը զոր կը բռնէ գեղարուեստը Եւրոպացուց կեանքին մէջ. գացած է յաճախ թատրոն, տեսնել գեղեցիկ խաղեր՝ ազնիւ զգացումներ ներշնչող, ճարտար դերասաններէ ներկայացուած, գացած է մուսէոնները, զմայլանքով դիտած է նկարչութեան, արձանագործութեան հրաշակերտները. լսած է յաճախ երաժշտութիւն, զոր այնքան խանդավառօրէն կը սիրէ իտալացիին՝ զայն իր կեանքին տարրական, էական պէտքերէն մին նկատելու աստիճան։ Տեսած է այն աւանդական խորին պաշտումը զոր իտալացին կը տածէ քաջութեան համար, և զոր՝ նոյն իսկ այն շրջաններուն երբ զուրկ էր քաղաքական անկախութենէ՝ միշտ պահպանած է։ Նկատած է այն թաքուն և հզօր ճիւղը որ կը խմորուէր հոովմէական հսկայ անցեալին ինքզինքը ժառանգորդ նկատող այդ ազնուատոհմ ժողովրդին մէջ՝ անցեալը վերակենդանացնելու, ազատութիւնն ու

մեծութիւնը վերագտնելու համար։ Ներկայ գտնուած է հանրային հաւաքումներու, ուր կը յորդէ լատին պերճախօսութիւնը՝ ուժեղ, ներդաշնակ, առատաբուխ, պատկեկերաւոր, ու հանդէսներու՝ ուր կը պայթի եւրոպական Հարաւի ցեղերուն բնական սէրն ու ճաշակը՝ պերճ, գունագեղ, եռուն, երգեցիկ կեանքի համար։ Ճանչցած է իտալացի անհատը, խորագագաց, աւելնալից, շարժկոտ, միանգամայն յանդուգն ու ճապուկ, սրտոտ ու դերասան, քնարերգական ու կատակարան։ Այս բոլորը ազդած է անշուշտ իր վրայ և մեծապէս նպաստած իր նկարագրին ու միտքը կազմելու։ Այդ ի բնէ քաղցր, ներդաշնակ ու շնորհալի խառնուածքը, ծնած Պոլսոյ վճիտ երկնքին տակ ու հեշտական կլիմային մէջ, իր պատանեկան շրջանը իտալական բնութեան ու մարդկութեան պայծառ, գուժագեղ ու աշխոյժ ներգործութեանը տակ անցուցած, սահմանուած էր ուրեմն գեղեցկութեան ու սիրոյ երգիչն ըլլալ, «Քիչ մը իտալիա» բերել մտցնել մեր ասիական բարքերուն մէջ։

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Պէշիկթաշեան, որ կոչուած էր այնքան եռանդուն ու բազմաձեւ գործունէութիւն մը կատարելու, ֆիզիքապէս քիչ օժտուած էր բնութենէն։ Ի ծնէ թոքախտաւոր... Ձինքը ճանչցողները կը նկարագրեն զայն՝ միշտ նիհար, ուսերը ցցուած, մսկոտ, ամառնիհար, ուսերը զաւրդէ շալով մը փաթթուած, ձմեռ վիզը բուրդէ շալով մը փաթթուած։ Միջահասակ էր, բարակ պատուտուած։ Միջահասակ էր, բարակ մարմնով մը, որուն վերեւ կը կանգնէր անհամեմատականօրէն մեծ գլուխ մը։

Եւ սակայն այդ խորխուր ու զաւրիւղփուն մարմնոյն մէջ բնութիւնը դրած էր ամենէն կրակոտ ու միանգամայն ամենէն զոդարիկ հոգին, այդ աններդաշնակ ու մահագոյն դէմքին ետեւ՝ ամենէն շնորհամահագոյն դէմքին ետեւ՝ ամենէն շնորհալից և ամենէն կենդանի միտքը։ Իր անունը հոմանիշ դարձած է ազնուութեան, գեղեցկութեան, ներդաշնակութեան։ Եթէ հայ կուլթեան, ներդաշնակութեան։ Եթէ հայ ժողովուրդը արդէն Ներսէս Կլայեցիին

տուած չըլլար «Շնորհալի» տիտղոսը, զայն Պէշիկթաշեանի պիտի յատկացնէր անտարակոյս։ Իր անձէն արտաշնչող բարոյական հրապոյրը անդիմադրելի էր։ Անոնք որ զինքը առաջին անգամ կը տեսնէին, նախ պահ մը իր արտաքին երեւոյթին ֆիզիքապէս անախորժ տպաւորութիւնը կը կրէին. բայց հազիւ թէ սկսէր խօսիլ — մանաւանդ երբ խօսքն իր սիրած մէկ նիւթին վրայ էր — աչքերը կը վառէին, դէմքը կը լուսաւորուէր, կ'այլափոխուէր, և ունկնդիրն ինքզինքը բռնուած կը զգար տիրական հմայքի մը մէջ, անխուսափելիօրէն զայն սիրելու դատապարտուած։ Այդ «հրապոյրը» մեծագոյն զէնքերէն մին է եղած, զրեթէ միշտ անվրէպ, Պէշիկթաշեանի ձեռնարկներուն յաջողման մէջ։ Այդ հրապոյրը կազմուած է շատ մը տարրերու համախմբումէն, — մտախոհ ու տրբատու խորք մը, որ ազնիւ ծանրութիւն մը կուտար իր դէմքին արտայայտութեանը. և ատոր հետ, յաճախ, երբ պաշարուած էր բարեկամներով, մանկական վճիտ զուարթութիւն մը, սիրուած ընկերներու հաճոյք պատճառելու գողտր բաղձանքէն ծնող ու ո՛ր և է չարութենէ զերծ սրամիտ կատաւարանութիւններով թարգմանուած. միշտ անկեղծ ու բնական, ձեւերու, խօսուածքի բնիկ բարեշնորհութիւն մը, ստացիկ եւրոպական քաղաքավարութեան բոլոր նրբութիւններովը շեշտուած, և զոր աւելի գրաւիչ կը դարձնէր մեղմ, զգուղ, քաղցրահունչ ինչ ձայնը որով օժտուած էր. տարապայման համեստութիւն, ներողամտութիւն, տարապայման անձնուիրութեան միացած. սէր մը անսպառ, անշահախնդիր, այնքան քնքուշ որքան ջերմ. արժանապատուութեան խորին զգացում մը՝ եղբայրական գորովոտ պարզութեան մը հետ, միանգամայն պատկառանք ու սէր ներշնչելով ամենուն. անկարողութիւն ո՛ր և է տգեղ զգացման կամ արարքի. ներքին հանդարտ բայց ամուր քաջութիւն մը՝ տիրական փափուկ հեզութեանը տակ, բայց միշտ առանց յոխորտանքի, առանց զարգմանակի, առանց թմրուկի, միշտ պարզ ու բնական.

արհամարհանք ու է անպատեհութեան կամ վտանգի՝ երբ հանրային բարիքը կը պահանջէ զոհողութիւն մ'ընել։ Ու որպէս զի պատկերը կատարեալ ըլլայ, պէտք է աւելցնել նաեւ թէ այդ սիրով ու քաղցրութեամբ խմորուած հոգին ատել ալ գիտէր, այն պարագաներուն մէջ ուր՝ նոյն իսկ յանուն սիրոյ՝ անհրաժեշտ կը դառնայ աւտելը։ «Պէշիկթաշլեան երկու բան միայն կ'ատէր, — ըսած է ինծի զինքը մօտէն ճանչցողներէն մին, — ստութիւնը և ազգատեցութիւնը. բայց այդ երկու բանը սաստիկ կ'ատէր»։

Բարոյական այս չքնաղ ձիրքերովն է որ Պէշիկթաշլեան կրցաւ ազդել յարգանք մը ինչպէս մինչեւ այն ատեն ոչ մէկ հայ մտաւորական թերեւս չէր կրցած ազդել՝ գէթ Պոլսոյ Հայութեան մէջ։ Ինչ էր մտաւորականը, մինչեւ այն ատեն, հայ հասարակութեան աչքին. ուսուցիչ կամ խմբաւոր, գիտուն կամ գրագէտ, ան «ծառայ» մըն էր ընդհանրապէս՝ ամիրաներուն համար, և նոյն իսկ ժողովրդին համար՝ ամիրայէն, հարուստ սարաֆէն, Տէրութեան պաշտօնեայէն շատ վար անձ մը։

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆԸ Պէշիկթաշլեան բարձրացուց մտաւորականին դիրքը Հայոց մէջ։ Իր կատարած այդ դերը անշուշտ մասամբ դիւրացած էր սա իրողութեամբ որ այն միջոցին երբ Պոլիս դարձաւ վենետիկէն (1845), այնտեղ կային արդէն եւրոպական կրթութիւն ստացած և կամ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն իւրացնելու ձգտող բաւական թուով անձեր. Գրիգոր Օտեան, Սաքր Յովհաննէս, Տիգրան Եղևոսֆեան, Տըթ. Բարուշակ Պէյ, Տըթ. Մոգեան, Տըթ. Շիշմանեան, Տըթ. Ռափայէլեան... Եւ, որոնք մեծ մասամբ Եւրոպա ուսում ստացած էին, և ընտանիքներէն ոմանց մէջ եւրոպական ձգտումներ ու բարքեր արդէն մտած էին։ Պէշիկթաշլեան եղաւ ճիշդ այն մարդը որ պէտք էր այդ վայրկեանին, մարդը որ իր շուրջը պիտի համախմբէր այդ բոլոր արդէն պատրաստ կամ կիսապատրաստ տար-

րերը, զանոնք ալ աւելի առաջ մղէր եււրոպացումի ճամբուն մէջ՝ իր անձնական հմայքին ու ճիգին շնորհիւ. քանի մը էաւ կան մեծ զգացումներու մէջ միացնէր զանոնք. և այդ միացումով իրագործէր կարգ մը հանրօգուտ ծրագիրներ։ Պէշիկթաշլեան օգտուեցաւ այդ անձերուն և ընտանիքներուն մէջ արդէն գտնուող ազնիւ ուժերէն ու նուրբ տարրերէն. բայց այդ ընտանիքները ու անձերը ալ աւելի մեծ չափով օգտուեցան անկէ օգուտ մը որ՝ շնորհիւ Պէշիկթաշլեանի անձնական դերին՝ տարածուեցաւ ամբողջ ազգին վրայ։

Պէշիկթաշլեան որ զրպանը սանդիւմ մը չունէր Պոլիս հասած օրը և ատեն մը հիւրընկալուեցաւ Հիւրմիւզեանց տունը՝ իբր ուսուցիչ անոնց զաւակներուն, առաջին օրէն իսկ մեծ յարգանք ներշնչեց ամէն անոնց՝ որոնց հետ ծանօթութիւն հաստատեց։ Ու Պէշիկթաշլեան այդ արդիւնքին կրցաւ հասնիլ, որովհետեւ երբեք չզիջաւ շողորթութիւն, քննելու. իրեն տրուած աջակցութիւնը երբեք իրբեւ բարեբարութիւն չնրկատեց, այլ իրբեւ գործակցութիւն մը հանրային գործի մը մէջ իր բերած ջանքերուն։

Պէշիկթաշլեան, որ իր ամբողջ կեանքը հարուստ ընտանիքներու շրջանակի մը մէջ անցուցած է, մէկ տող չէ ձգած որ այդ ճոռոմ շողոմանքներուն ո՛ր և է նշոյլը կրէ. այն միակ անձերը՝ զոր դրուատած է իր բանաստեղծութեանց մէջ՝ մտաւորականներ են, — Սիւրան, Բագրատունի, Եղևարդ Հիւրմիւզ, Գէորգ Հիւրմիւզ. այն միակ անձը զոր ուզած է քերթուածով մը միսթարել իր հօրը մահուան առթիւ, Գրիգոր Օտեանն է, իր մտաւոր ամենասիրական եղբայրը, — և ինչ լայն ու ազնիւ զգացումներու հոսում մըն է այդ բանաստեղծութիւնը. այն միակ անձերը՝ որոնց մահը ողբացած է, Գարրիէլ Երանեանի պէս ազգային կարեւոր գործիչներ են, կամ Ազնիւ Լուսինեանի պէս աղքատ երիտասարդներ՝ աղէտաւոր պարագաներու մէջ մեռած ու իրենց ետեւ խեղճ ցաւագին ընտանիք մը սգաւոր ձգող, և կամ Յակոբ Չամչեանի

ու Պետրոս Ոսկեանի պէս սիրուած դասընկերներ. ու որքան երախտագէտ են իրեն որ այդ քանի մը մահերն ողբացած ըլլայ. հայերէն լեզուով չունինք եղբերգաներ որ աւելի քնքուշ ըլլան քան այդ արծաթէ արցունքներով աստղացանուած տաղերը։

Իրբեւ Ուսուցիչ՝ շատ մեծ է եղած Պէշիկթաշլեանի կատարած դերը։ Բոլոր մտաւորականներուն մէջ, ուսուցիչները՝ ամէնէն քիչ յարգուած տիպարներն էին մինչեւ այդ օրը. Պէշիկթաշլեան ակնածանքով, հիացումով պաշտուած ուսուցիչը եղաւ. նախ, ամէնքը գիտէին ու կը գնահատէին անոր լուրջ հմտութիւնը հայերէն ու ֆրանսերէն լեզուներուն՝ զոր կ'ուսուցանէր. յետոյ, ու մանաւանդ, գիտէին թէ մեքենական դասաւանդութիւն մը չէր անոր ուսուցչութիւնը. այլ բարոյական խորին հաղորդակցութիւն մը աշակերտին հետ, որուն կ'ուսուցանէր՝ հայերէն ու ֆրանսերէն լեզուներէն զատ՝ այդ լեզուներուն փառքը կազմող զրական հրաշակերտները հասկնալու, սիրելու, իւրացնելու արուեստը. ամէն ծնողը գիտէր որ Պէշիկթաշլեանի դասերուն հետեւելէն յետոյ՝ իր զաւակը անոր հոգիէն ու մտքէն ցուր մը ընդունած պիտի ըլլար, բարոյապէս գեղեցկացած, մտաւորապէս բարձրացած պիտի ըլլար։ Պէշիկթաշլեանի բոլոր աշակերտները իրմէ ուսած են սիրել իրենց ազգը, սիրել զրականութիւնն ու գեղարուեստը, սիրել համբաշխութիւնը, վայելուչ ու շնորհալի բարքերը։ Անոնցմէ ոմանք, անձնական օգորոշ տաղանդով օժտուած, մեծապէս օգտուած են իրենց վարպետէն ու իրենք ալ եղած են յետոյ մտաւորական կարեւոր գործիչներ, ինչպէս Տիկին Տիւսար, առաջին Հայուհին որ զրական շարժման մասնակցեցաւ, ու Փորթուգալ Միքայէլ Փաշան, որ հայ բանասիրութիւնը ճոխացուց Եղիշէի պատմութեան նուիրած իր հմտաւորութեան և գլխաւորապէս՝ որ խօսակցութեանց մէջ մաքուր հայերէնի գործածութիւնը սկսած է տիրապետել. մինչեւ

այն ատեն՝ հայ — կաթոլիկները թրքերէն կը խօսէին իրենց միջեւ. բացի Միսթաբեանց աշակերտներէն։ Իսկ հայ — լուսաւորչականները, թէպէտ հայերէն կը խօսէին ընդհանրապէս, բայց հայերէն մը որուն երեք քառորդը թրքերէն բառերով էր կազմուած։ Պէշիկթաշլեան հարկադրեց իրեն ծանօթ բոլոր լուսաւորչական թէ կաթոլիկ ընտանիքները անխառն հայերէն խօսելու։ Օրիորդ Վահանեան, որ յետոյ Տիկին Տիւսար անունով հանրածանօթ դէմք մը պիտի ըլլար մեր զրականութեան մէջ, բառ մը հայերէն չէր գիտեր երբ Պէշիկթաշլեան յարաբերութեան մտաւ Վահանեան ընտանիքին հետ. ո՛չ միայն հայերէն չէր գիտեր, այլ և ազգային զգացումէ զուրկ, զուտ եւրոպական դաստիարակութիւն մը ստացած ու «եւրոպամոլ» դարձած, կ'արհամարհէր ու կը ծաղրէր Հայերն ու իրենց լեզուն. Պէշիկթաշլեան զէնիկա կերպարանափոխեց. էնոր սորվեցուց ոչ միայն իր մայրենի լեզուն այլ և յարգանքն ու սէրն իր ցեղին, և էնոր մէջ ատով իսկ արթնցուց մայրենի զրականութեան ծառայելու ցանկութիւնը։

Պէշիկթաշլեան նպաստած է նաեւ եււրոպական բարեկրթութիւնը, վարմունքներու փոփոխութիւնը, վայելուչ ձեւերը, շնորհալի նիստուկացը մեր հասարակութեան մէջ տարածելու։

ԱԶԳԱՅԻՆ Ճիգը զոր ունեցան կատարելու այդ շրջանին գործիչները տաճկահայատակ Հայութեան մէջ, — և որուն համանման ճիգ մըն ալ ուսահայ հասարակութեան մէջ կը կատարուէր միեւնոյն միջոցին, — իրեն նպատակ ունէր բուժել հայ ցեղը ահաւոր հիւանդութենէ մը որ անոր ուղեւժուծին մէջ մտած էր և զոր կարելի է «ստրկախտ» անուանել։

Այդ գործիչներուն շարքին մէջ, Պէշիկթաշլեան կը կազմէ ամենէն յատկանշական, ամենէն բազմակողմանի և ամենէն աղուոր դէմքերէն մին։ Գեղեցկութեան բարոյիչը, եղբայրութեան աւետարանիչը եղած է ինքը, աւելի քան ո՛ր և է մէկը

Հայոց մէջ: Ան ուրիշ բան չէ ըրած բայց եթէ հայ ժողովրդին վրայ ծաւալել իր քաղցր ու դաշնակաւոր հոգիին երգը և իր մտքին գերազնիւ ժպիտը:

Պէշիկթաշլեանի հանրային գործունէութեան այն կէտը որ ամենէն աւելի ծանօթ է մեր հասարակութեան, իր ըրած ճիշդն է բոլոր Հայերը՝ առանց կրօնական խտրութեան՝ ազգային զգացման մէջ միացնելու համար:

Համազգեաց ընկերութիւնը հիմնուած 1846-ին, նախաձեռնութեամբ Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանի նախկին աշակերտներուն — գլխաւորապէս Պէշիկթաշլեանի, Ս. Հէքիմեանի եւն, առաջնորդութեամբ Հ. Պետրոս Մինասեանի, ըստ Պոյնուէյրեանի նկարագրութեան՝ «զուտ ազգային — քաղաքական ներքին նպատակի մը իրականացման կը ձկտէր»: Սկիզբները իրր անդամ ունեցաւ Հայեր ամէն դաւանանքէ. հիմնեց լսարան մը ուր ծանօթ անձնաւորութիւններ՝ բանախօսութիւններ կ'արտասանէին գլխաւորապէս ազգային զգացումը հրահրող նիւթերու վրայ: Պէշիկթաշլեան ամենամեծ եռանդով գործակցեցաւ այդ ընկերութեան բոլոր ձեռնարկներուն. անոր հաւաքումներու մէջ է որ արտասանած է իր ճառերէն երկու կարեւորագոյնները. ատոնցմէ մէկուն մէջ.

«... Ո՛հ ցանկալի է ինձի՝ հիմա, կ'ըսէ, մտքիս աչքին առջեւ թերեւ մեր բարեկերպ լեկերութեան վախճանն ու տրոյիւնները. որպիսի փափախութիւն. անս նշանակ ու քաղաքակրթութեան արեւուն ձառագայթներով ամենքը տարցած, մտքերը շռտաշրտած, իմաստութեան տաճարները տալիս անդին կանգնած, որոնց ամենուն ձախտին վրայ կը տեսնամ Համազգեաց լեկերութեան շքեղ անունը. հոն գիտութեանց յստակ ու մաքուր չորր իբր կենդանի աղբիւրէ մը կը թոյն անդադար, ուր որ բոլոր ծարաւի ժողովուրդ մը կը վազէ, ծարաւն անցնելու...»

Ահ, Հայրենիք իմ, վերցուր մեկ մը գրոշիդ. տես, կը ձանձկան արդեօք քոս հիմնական վիճակդ՝ առաջինը յիշելով. տես քոս առաքիլի որդիներդ որ հայրենասէր ջանքով կը

փափագին երջանկոտրեան պատկը կապել զլիտոյ, զարդարել զքեզ իմաստութեան զգեստներով, գեղեցկացնել ուսմանը ներքին ու զքեզ կրթութեամբ ու ծաղկեալ ազգերուն կարգը անցրել...»:

Հայ Լուսաւորչականներու և կաթողիկոսներու միջեւ դարերէ ի վեր տիրող վայրագ զժտութիւնը քայքայելու համար, շատ աւելի ընդարձակ և նախաձեռնարկ գործունէութիւն մը ունեցած է Պէշիկթաշլեան, և այդ ուղղութեամբ իր ըրած ջանքերուն յաջողութեամբ պատկերելը ինքն իսկ տեսած է՝ աչքերը չփակած:

Միւլիթարեաններն են որ առաջին անգամ զգացած են թէ կրօնը և ազգութիւն տարբեր բաներ են, ապացուցած են գործնականապէս և ամենափայլուն կերպով թէ հոռիմէական ըլլալով հանդերձ Հայ էին իրենք, և պատուական հայ. հոռիմէական Հայութեան լաւագոյն մասին մէջ այդ զգացումը տարածած են, և լուսաւորչական Հայոց մէջ ալ սկսած են մտցնել ազգութեան ու կրօնի տարբերութեան գաղափարը: Ասի իրենց յաւիտենական պարծանքն է:

Բոլոր այն ընկերութեանց մէջ որոնց գործակցեցաւ, բոլոր հանդէսներուն, ժողովներուն մէջ որոնց մասնակցեցաւ Պէշիկթաշլեան, ազգային եղբայրութեան այդ մեծ սկզբունքին տարածիչն եղաւ ամէն բանէ առաջ. իր ճառերուն մշտական յանկերգը կը կազմէ ազգասիրական համբաւ ըրձիթեան փառաբանումը. և որքան իր բառերը քաղցր են ու դաշն, երբ միութեան, ազգասիրութեան վրայ կը խօսի, այնքան կատաղի կը դառնայ իր ոճը երբ ազգատեացներուն, ազգութեանցներուն դէմ իր զգուանքը կը յայտնէ:

«Եղբայր եմք մեք» երգին մէջ է որ Պէշիկթաշլեան խտացուց գերագոյն արտայայտութիւնը իր բոլոր այդ ազնիւ զգացմանց: Երգ մը ինքնին փոքր ու թեթեւ բան մըն է, բայց տեսակ մը երգեր, ինչ ինչ պարագաներու մէջ, մեծ արարքներու չափ կարեւոր ու արդիւնաւոր կը դառնան. գիտենք թէ ինչ մեծ դեր է խաղա-

ցած Մարտէյեզը Ֆրանսական յեղափոխութեան մէջ. «Եղբայր եմք մեք»ը հայկական միութեան Մարտէյեզը եղաւ: Այդ երգը հրաշակերտ մըն է, ոչ ձեւի բացարձակ կատարելութեամբ, — կարելի է նկատել որ Մարտէյեզը զրանակապէս շատ աւելի անկատար է, — այլ զայն ոգեւորող զգացման զմայլելի քնքշութեամբ, խորութեամբ և անկեղծութեամբ. այդ չորս տունին մէջ՝ բանաստեղծը ըսած է ամէն ինչ որ անհրաժեշտ էր ըսել՝ այդ կնճոռտ, ցաւագին, վտանգաւոր հարցին վաղնջական ժանտ մթութեան մէջ հաշտութեան լոյսը յաղթական տարածելու համար. և ինչ գողտր, ինչ ընտանի, բնական, պարզ, սրտին ուղղակի զարնող եղանակով մը ըսած է ատոնք:

Տուր ինձ քու ձեռքդ, եղբայր եմք մեք
Որ մըրբիկաւ էինք զատուած.
Բաղդին ամէն ոխ չարանէնդ
Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց:
... Մէկտեղ լացինք մենք ի հընում.
Եկէք դարձեալ յար անբաժան
Խառնենք զարտօսը և ըզխընդում
Որ բազմածնունդ ըլլայ մեր ջան:
— Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Զկան հոտ պատմական տեսութիւններ, պատճառաբանութիւններ, ծանր ու երկայն խորհրդածութիւններ. սրտի աղաղակ մըն է պարզապէս, «Հերիք է, ըսել կ'ուզէ բանաստեղծը, հերիք է որքան մենք մեր ձեռքով իրար բզբտեցինք, հերիք է, և ալ ամօթ է. նոյն արիւնը կը կրենք, նոյն մօր զաւակներն ենք, նոյն հողէն բուսած ենք, նոյն թշնամիներէն տառապած ենք, նոյն շահերն ու նոյն ճակատագիրն ունինք: Մոռնանք անցեալը, ալ չխօսինք, ալ չվիճենք, «Տուր ինձ քու ձեռքդ, եղբայր եմք մենք»...: Այդ երգը ելեկտրականացուց հայ սրտերը, հալեցուց ելեկտրականացուց հայ սրտերը, հալեցուց սառոյցը որ դեռ կը փար հոռիմէական ու լուսաւորչական Հայոց միջեւ, ամենէն սիրական, ամենէն յաճախ երգուած երգը դարձաւ, ամէն երեկոյթի, ժողովրդի, հանդէսի մէջ հնչեց ու հոգիներու վրայ խա-

ղաղութեան, եղբայրութեան, սիրոյ արեւ մը քաղցրաշող ծագեցուց: Ու թէպէտ այն կրօնական պայքարները որոնք ծնունդ տուին այդ երգին՝ այլ եւս գոյութիւն չունին մեր մէջ, երգը մինչեւ ցարդ կը պահէ իր հմայքը, միշտ թունդ կը հանէ սրտերը, եղբայրութեան յաւիտենապէս գեղեցիկ զգացման անուշութիւնովը զանոնք թըրթոցնելով:

Ազգային եղբայրութեան այդ իտէալին իրականացնելու գլխաւոր գործիքներէն մին՝ Թատրոնը եղաւ Պէշիկթաշլեանի համար: Հայ բեմը հիմնելու զինքը մղող ամենէն էական շարժառիթներէն մին՝ կրթիչ ու հայրենաշունչ ներկայացումներով ամէն դասնանքէ Հայեր քով քովի բերելու, միեւնոյն «ազգային» զգացման մէջ զանոնք իրարու հետ կապելու տենչն էր: Զեռնարկը լիովին հասաւ այդ նպատակին զոր հիմնադիրն առաջադրած էր. թատերական ներկայացումները առաջին հաւաքումներն էին ուր ամէն դասնանքէ Հայեր կու գային երեկոյթին միասին անցընել, և ներկայացուած խաղերուն խանդավառիչ ազդեցութեան տակ իրարու կը մօտենային, իրար սիրել կը սորվէին, իրարու հետ՝ միեւնոյն ազգին համար որուն զաւակներն էին՝ ձեռք ձեռքի գործելու կը վարժուէին:

Բաղձանքը զոր Հ. Մինասեան յայտնած է իր Խոսքով մեծիկ յառաջաբանին մէջ և զորս իր վարդապետական ոգով թաթաւած զրարար ողբերգութիւնները անկարող եղած էին իրականացնելու, տասը տարի յետոյ վերջնապէս մարմնաւորեցաւ շնորհիւ Պէշիկթաշլեանի, որ հիմնեց հայկական թատրոն մը:

1856ին է որ Պէշիկթաշլեան սկսած է ձեռնարկել թատերական գործին հիմնարկութեան: Մեծ համակրութիւնը զոր կը վայելէր Օրթագիւղի բոլոր բարեկեցիկ ընտանիքներու մէջ, դիւրացուց իր ճիգերուն յաջողութիւնը: Կազմեց սիրող-գերասաններու խումբ մը, բոլորն ալ կը պատկանէին հայ կաթողիկոսականութեան: Ներկայացումները շարունակուեցան մեծ ոգե-

ւորութեամբ և յարաճուն յաջողութեամբ:

Պէշիկթաշլեանի հիմնած գործը շուտով տարածուեցաւ ու ճիւղաւորուեցաւ թէ՛ Օրթաքէօյի և թէ՛ Պոլսոյ միւս թաղերուն մէջ, և յետոյ՝ Պոլսէն ալ դուրս, այն բոլոր ձեւերը որոնցմէ անցաւ այնուհետեւ հայ թատերական շարժումը՝ հետեւանքն էին Պէշիկթաշլեանի հիմնական ճիւղին:

Պէշիկթաշլեան ինքն իսկ քանի մը անգամ մասնակցած է՝ իբր ղերասան՝ իր սարքած այդ ներկայացումներուն: Ողբացեալ ղերասանապետ Պենլեանը ինծի հաւաստած է թէ Պէշիկթաշլեան շատ նուրբ ըմբռնողութիւն, շատ խորին հմտութիւն ու ճաշակ ունէր թատերական արուեստի մասին: Այն մէկ քանի անգամուն երբ ինքն իսկ խաղացած է, խորապէս յուզած է հասարակութիւնը իր բնական ու հոգեկից խաղացումներով:

Նկատի ունենալով այն հոգեկան ու մտաւոր վիճակը ուր կը գտնուէր հայ հասարակութիւնը՝ այն պահուն երբ Պէշիկթաշլեան ուզեց թատրոն մը հիմնել Հայոց մէջ, թատերագրական ուղղութիւնը զոր նախընտրեց՝ անվիճելի կերպով լաւագոյնն էր, օգտակարութեան տեսակէտով ալ, ամենամեծ մասամբ տգէտ էր այդ հասարակութիւնը, կոպիտ, ասիական նախապաշարունակութեամբ բեռնաւորուած, ստրկական ոգիի մէջ թաթխուած, կրօնական, դասակարգական ատելութիւններով պատռուած՝ անգիտակ իր հայրենի լեզուին, իր դարաւոր պատմութեանը, իր ազգային ճակատագրին, գաղափարէն իսկ զուրկ՝ այն բոլոր դիւցազնական առաքելութեանց որ մարդկային պատմութեան զարգը կը կազմեն և զոր ստրուկ ցեղերը դատապարտուած են կորսնցնելու. այդպիսի հասարակութեան մը թերութիւնները մաքրելու և անոր մէջ ազնիւ զգացումներ մտցնելու համար, դասական կամ բոմանդիկ ոգով պատմական ողբերգութիւններն ու տռամները շատ աւելի ազդեցիկ էին քան ինչ որ պիտի ըլլային՝ այն թատերերգութիւնները որ ժողովրդին առօրեայ կեանքը

պատկերացնելը, անոր զգուելի կողմերը նոյնութեամբ իրենց ցոյց տալը և զանոնք ձաղկելը իրենց գլխաւոր նպատակ ունին:

Պէշիկթաշլեան մասնակցած է իր օրով հիմնուած գրեթէ բոլոր ընկերութեանց ու ազգային ամէն տեսակ ձեռնարկներուն: Ժողովներուն մէջ եղաւ ներշնչողը, ոգեւորողը, խրախուսողը, կրակը՝ առանց որուն ոչինչ կ'եփի:

Պէշիկթաշլեան գործակցած է Բարեգործական ընկերութեան, հիմնուած 1860/ին նախաձեռնութեամբ խումբ մը կաթողիկէ և լուսաւորչական գործիչներու: Այս ընկերութիւնն ալ, իր երկրագործական ծրագրին տակ ունէր ազգային — քաղաքական ներքին նպատակ մը. զարգացնելով երկրագործութիւնը Հայոց մէջ, Հայաստանի գիւղերուն բարօրութիւնն աճեցնելով, գիւղացիները աւելի ամուր կապերով կապելով իրենց հողին, անոնց մէջ խրախուսելով աշխատութեան ոգին:

Գործակցած է նաեւ Մոշրատ-Ռափաէլեան ընկերութեան, հաստատուած 1860/ի մօտ, համանուն վարժարաններուն նախկին աշակերտներուն ձեռքով, որոնք տարին անգամ մը կը հաւաքուէին՝ եղբայրական հացկերոյթով մը՝ որպէս զի Մուրատեան և Ռափաէլեան վարժարաններու հին և նոր շրջանաւարտները իրար ճանչնային, իրարմէ օգտուէին, հարկ եղած ատեն՝ իրարու օգնէին, իրար սիրել և ազգին պէտքերուն մէկտեղ ծառայել սորվէին: Պէշիկթաշլեան հոգին եղած է այդ հաւաքումներուն:

Պէշիկթաշլեան մասնակցած է նաեւ Երաժշտական Ընկերութեան, հիմնուած 1862-ին: Սակայն մասնակցելէ առաջ, եւրոպական երաժշտութիւնը Հայոց մէջ տարածելու դերը արդէն ինքնին սկսած էր կատարել, և կարելի է ըսել որ՝ առանց բուն իսկ երաժիշտ ըլլալու՝ թերեւ Երանեանէն ու Չուխանեանէն աւելին ըրած է Հայոց բարբերուն մէջ եւրոպական երաժշտութիւնը տարածելու համար:

ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Շատ պարզ է և անհունապէս տխուր:

Հայ զրազէտներու մեծագոյն մասին վեճակուած նիւթական անձկութիւնը գրեթէ անծանօթ է մնացած Պէշիկթաշլեանի, իրաց առեալ՝ պահ մը իր վերջին տարուան միջոցին: Իր դժբախտութիւնը յառաջ եկած է վատառողջ կազմուածքէն և փշրուած սէրէ մը: 1867/ին արդէն ծանրապէս յառաջացած էր թոքախտը. այդ տարուան վերջերը Պէշիկթաշլեան ստիպուեցաւ անկողին իյնալ, ալ անկից չեւելու համար: Եւ այդ հոգեվարքի տարուան ֆիզիքական ու բարոյական չարչարանները իրօք քաղցրացան Պէշիկթաշլեանի համար՝ այն գորովի ու մեծարանքի անդադրում ու ազնիւ ցոյցերովը՝ որով իր բոլոր բարեկամները, աշակերտներն ու հիացողները պաշարեցին իր անկողինը:

1868/ի նոյեմբեր 28/ին, մահը եկաւ իր մութ խաղաղութեանը մէջ ամիսփել այդ այնքան գեղեցիկ որքան դժբախտ հոգին:

Պէշիկթաշլեանի հիացողները՝ լուսաւորչական ու կաթողիկէ քանի մը տարի միասին հաւաքուելով ուխտագնացութեան գացին անոր գերեզմանին, թէ՛ իրենց անմոռանալի բարեկամին ու վարպետին յիշատակին հանդիսաւոր յարգանք մ'ընծայելու և թէ անոր շիրմին շուրջ հաստատելու համար անոր քարոզած ազգային եղբայրութեան զգացումներուն անկորուստ պահպանումը:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Կը բաղկանայ վաթսուհի չափ քերթուածէ, չորս ճառէ և քանի մը թատերերգութիւններէ: Ծառերուն ու թատերերգութիւններուն գլխաւոր արժանիքը՝ Հայոց բարոյական վերածնութեան նպաստած ըլլալն է: Պէշիկթաշլեանի գրական գործին ամենակարեւոր մասը՝ անվիճելի կերպով՝ իր բանաստեղծութիւններն են: Մեր մէջ տարածուած կարծիքի մը համեմատ, Պէշիկթաշլեան կը նկատուի իբր նուրբ արուեստագէտ մը որ սակայն ոչ մէկ ինքնատուրութիւն ունէր: Այդ կարծիքը սխալ

է: Իր բանաստեղծութեանց մէջ Պէշիկթաշլեան ունի ինքնատուրութիւն, որ՝ հակառակ քիչ մը բարակ ու սահմանափակ ըլլալուն՝ որոշ է, կը կայանայ անոր զգալու եղանակին ու արտայայտելու ձեւին մէջ, և գլխաւոր հրապոյրը կը կազմէ այդ գրական գործին՝ որ առանց անոր պիտի չունենար այն շեշտի միութիւնը, զգայնական ներդաշնակութիւնը որ հոն կը նկատուի ծայրէ ծայր:

Իր մոայնութիւնը պարզ է, զուտ քնարեգական, առանց իմաստասիրական հոգեւանջ կնճիռներու, ինչպէս կը նկատուի իր բանաստեղծութեանց՝ և իր ամբողջ կեանքին մէջ: Իր աշխարհայեացքը շատ պարզ է եղած, քանի մը տարրէ բաղկացած որոնք բոլորն ալ, — իրաւ է թէ սակաւթիւ, բայց ինքնին՝ ամենակարեւոր ու խորունկ, — սրտէն կը ծագին, խանդավառ ու կաթողին սէր իր ազգին, բուն տենչ՝ միութեամբ՝ ուսումով, գեղարուեստով զայն զօրացած, բարձրացած, ազնուացած տեսնելու, պաշտում գեղեցկութեան, քնքուշ խանդաղատանք՝ բարեկամութեան վեհ զգացումին համար:

Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութիւնները երկու մասի կը բաժնուին, անոնք որ գրաբար գրուած են և անոնք որ աշխարհաբար: Բաժանումը լեզուական չէ միայն. բանաստեղծութեանց այդ երկու շարքին միջեւ կայ գեղեցկագիտական ներքին տարբերութիւն մը: Աշխարհաբար տաղերը ժողովրդին համար գրուած են. գրաբար բերթուածները լիակատար արտայայտութիւնն են անոր գեղեցկագիտական անձնաւորութեան:

Մեծ մասամբ «երգ» են այդ աշխարհաբար տաղերը: Երգը պարզ ու խոր զգացումի մը անսեթեւեթ ու միանգամայն ու շաղթաւ, հակիրճ, խտացած ու միանգամայն թեթեւ արտայայտութիւնը պէտք է ըլլայ, որ ուղղակի սրտին զարնէ, դիւրաւ ըմբռնուի և ժողովրդին մտքին մէջ անգամ մը մտնելէ յետոյ՝ ալ անջնջելի մնաց: Արդ, Պէշիկթաշլեանի երգերը՝ գոհարներ իրենց տեսակին մէջ՝ այդ բոլոր յատկութիւնները կը

սլարունակեն. անոնք ոչ միայն ամենէն գեղեցիկներն հայերէն երգերուն, այլ և ամենէն սիրուններն որ կը գտնուին ո՛րէն գրականութեան մէջ: Ձեռի շնորհը, քըն-քշութիւնը, թեթեւութիւնը, զգացման սիրունութիւնը ու քաղցրութիւնը որ կը տեսնուին այդ երգերուն մէջ՝ իրն են, իր անձնական որոշ կնիքը կը կրեն. նոյն իսկ այն մէկ երկու երգերը զոր հետեւողաբար գրած է, հետու ստրկական նմանողութիւններ ըլլալէ, իր ուրոյն խառնուածքին ազդեցութեան տակ կերպարանափոխուած ու գրեթէ ինքնատիպ արտայայտութիւններ դարձած են:

Հակառակ բոլոր հիանալի յատկութեանց որով կը փայլին այդ աշխարհաբար տաղերը, Պ. իր գրական տաղանդին, իր արուեստագիտական ուժին ամենէն բարձր ապացոյցները իր գրաբար բանաստեղծութեանց մէջ է տուած. անոնց մէջ է որ կը գտնենք իր «կատարեալ» էջերը, էջեր՝ յայտնապէս արտադրուած երկայն, ուշադիր ու մանրազնին աշխատութեամբ: Միեւնոյն պարզ ու խոր երկու զգացումներն են որ կը կազմեն այդ գրաբար քերթուած ներուն՝ ինչպէս աշխարհաբար երգերուն՝ հիմունքը, հայրենիքի զգացում և սիրոյ զգացում: Բայց այն գողտրիկ թեթեւ կիթարին տեղ որ կը թրթռայ այդ երգերէն մեծագոյն մասին մէջ, հոս բանաստեղծը անհունապէս խորահնչիւն, փափուկ, այլազան, նրբերանգաւոր ջութակ մը ունի իր հոգւոյն շարժումներն արտայայտելու համար: Են՝ Գերայ. Հիւրմիտանի Արքայ ընտրութեան առթիւ նուիրած տաղը, Քնար կոսիկ, Քնար և Շիրիմ, Չքունք Արտաշիսի առաջնոյ, Դիւցազունք Հայոց, Այս քանի մը քերթուածները կարդալէ յետոյ, ո՛րքան ցաւալի կը գտնենք որ Պէշիկթաշլեան բազմապատկած չըլլայ իր այս կարգի էջերը, և մանաւանդ՝ օժտուած ըլլալով «ի ծնէ դասական բանաստեղծի» այս ամուր ու ջինջ ձիրքերով, տուած չըլլայ մեզի դիւցազններգութիւն մը կամ գէթ հերոսական ու ողբերգական վիպաքերթուածներ:

(Ամփոփում «Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի կեանքն ու գործը» երկին):

Պէշիկթաշլեան զուտ — դասական ոգին ունէր աւելի քան ուրիշ ո՛ր և է հայ բանաստեղծ: Իր գրաբար բանաստեղծութեանց մնացեալ մասը, ամենամեծ մասը, սիրոյ մեղեդիներն են:

Ինչ կարելի է երեւակայել աւելի տա՛մական ու դժնդակ քան ցաւագին հակասութիւնն այդ խանդավառ գործիչին որ քաջութիւնը կ'երգէ, սէր ու եղբայրութիւն կը քարոզէ, հաւատք և յոյս կը ներշնչէ, հօօր, ներդաշնակ ու գեղեցիկ կեանք մը կ'ուզէ յօրինել իր ազգին համար, և որ ինքը՝ իր անձնական ներքին կեանքին մէջ՝ ճակատագրէն խորտակուած, վտարուած՝ երջանկութեան սեղանէն որուն իրաւունք ունէր ո՛ր և է մարդէ աւելի....:

Պէշիկթաշլեան չէ տուած իր տաղանդին ամբողջ չափը. իր բանաստեղծութիւնները, այնքան գեղեցիկ, նշաններ են աւելի բարձր ու լաւագոյն քերթուածներու զոր արտադրած պիտի ըլլար՝ եթէ բաղդը զինքը նետած ըլլար՝ իր միեւնոյն խառնուածքով ու տաղանդով՝ բարձրագոյն միջավայրի մը մէջ:

Այնպէս ինչպէս որ է, Պ. բանաստեղծական գործը գանձ մըն է մեր գրականութեան համար: Ոչ ոք Հայոց մէջ, բացի Քուչակէն, — ունեցած է Պ. շնորհը, քաղցրութիւնը, ազնուութիւնը, ներշնչումի բնականութիւնը և ներդաշնակութիւնը, և ոչ ոք մանաւանդ այդ աստիճանով ունեցած է այն նուրբ ճաշակը որ կը տիրէ Պ. բանաստեղծութեանց մէջ, այն մաքուր կատարելութիւնը որ անոնց յղացման ու ձեւին մէջ կը փայլի յաւիտենական շողիւնով մը:

Որքան ատեն որ ապրի հայ ազգը, մեր նոր սերունդները Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութեանց մէջ պիտի ուսանին քաղցրադաշնակ զգացմանց և նուագաւոր հայերէնի գաղտնիքը, ինչպէս և անոր կեանքին մէջ պիտի գտնեն ազգանուէր գործիչին ամենէն օրինակելի տիպարներէն մին որ երկրագնդիս վրայ յայտնուած ըլլայ:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ